докладали значних зусиль щодо управління та забезпечення функціонування міського господарства. Однак, відчуваючи власне безсилля на засіданні 20 листопада 1919 р. було винесено постанову про вихід усіх членів у відставку.

Отже, Черкаси початку XX ст. були типовим повітовим містом у якому за рішеннями думи будувалися адміністративні будинки, навчальні заклади, лікарні тощо. У цей час у місті проживало 40 тис. жителів і воно все виразніше набувало ознак економічного і культурного центру краю. Черкаська міська дума приділяла увагу розвитку міської інфраструктури – почали функціонувати водопровід, електромережі, впроваджується поквартальна забудова, розширюються вулиці та облаштовуються тротуари. З розвитком підприємництва у місті стали з'являтися виробничі будівлі фабрик та заводів, які сплачували податок у казну міста що контролювалася думою. Купецькі підприємства охоплювали практично всі галузі обробної промисловості Черкас. Від їх комерційної діяльності залежало як економічний добробут міста, так і його зовнішній вигляд.

References

1. Melnychenko, V. (1998). *Pro shcho «dumala» Cherkaska duma v mynulomu stolitti?* Misto. 29 zhovtnia; 12 lystopada. [in Ukrainian].

2. Melnychenko, V. (1999). *Pro shcho «dumala» Cherkaska duma v mynulomu stolitti?* Misto. 7 sichnia. [in Ukrainian].

3. Melnychenko, V. (Ed.). (2023). *Cherkasy: istoriia i suchasnist* : navchalnyi posibnyk dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity. Cherkasy: «Vertykal», vyd. Kandych S. H. [in Ukrainian].

4. Shcherbyna, M., Demchenko, N. (2002). *Miska uprava protystoiala khaosu. Diialnist orhaniv mistsevoho samovriaduvannia m. Cherkasy u roky ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr.* Nova Doba. 71, 2–3. [in Ukrainian].

5. Syniavska, L. (2023). *Cherkasy v period ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.* In V. M. Melnychenko (Ed.), Cherkasy: istoriia i suchasnist : navchalnyi posibnyk dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity (pp. 107–122). Cherkasy: «Vertykal», vyd. Kandych S. H. [in Ukrainian].

DOI: .....
УДК 94(477.46-21):050(477.41)»1851/1920»](045)
Тетяна Кузнець *(м. Умань)*
доктор історичних наук, професор, в. о. зав. кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
E-mail: tetiana.kuznets@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9282-110X

Образ міста Умань зі сторінок періодичних видань Київської губернії XIX – початку XX століття

У статті за наслідками опрацювання інформації, виявленої в київських губернських газетах «Заря» (1880–1886), «Жизнь и искусство» (1894–1900) та «Киевское слово» (1886–1905), показується повсякденне життя повітового міста Умань у XIX – на початку XX ст. Дослідження просторового виміру образу міста виконане у відповідності з принципами історизму та наукової об'єктивності, відповідно до принципів історичної

урбаністики. Використання евристичного, системоутворюючого, хронологічного підходів та методів, уможливило формування загального уявлення про місто Умань окресленого хронологічного періоду.

Наукова новизна полягає у тому, що у статті вперше представлено просторовий образ Умані крізь призму періодичних друкованих видань Київської губернії. У ході дослідження виявленої в газетах інформації про було з'ясовано найгостріші питання благоустрою і подальшого розвитку міста. Вдалося з'ясувати і показати разючу контрастність тогочасної Умані. З одного боку, це місце розташування величного Софіївського парку та інших пам'яток садово-паркового мистецтва та архітектури, а з іншого – жахлива антисанітарія і необлаштованість місць проживання міських жителів.

Перспективи подальших студіювань бачаться в аналогічному опрацюванні такого історичного джерела як періодична преса щодо інших повітових центрів Київської губернії, що увиразнить міську історію.

***Ключові слова**: Київська губернія, міська історія, Умань, губернські газети, газета «Заря», газета «Жизнь и искусство», газета «Киевское слово», історична урбаністика.*

***Tetiana Kuznets** (Uman)*
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Acting Head of the Department of History of Ukraine at
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
E-mail: tetiana.kuznets@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9282-110X

The image of the city of Uman from the pages of periodicals Kiev province from the 19th century to the beginning of the 20th century

The article, based on the results of the analysis found in the Kyiv provincial newspapers «Zarya» (1880–1886), «Life and Art» (1894–1900) and «Kievskoe slovo» (1886–1905), shows the everyday life of the district city of Uman in the 19th century – at the beginning 20th century The study of the spatial dimension of the image of the city was carried out in accordance with the principles of historicism and scientific objectivity, in accordance with the principles of historical urbanism. The use of heuristic, system-forming, chronological approaches and methods made it possible to form a general idea about the city of Uman in the outlined chronological period.

The scientific novelty is that the article presents for the first time the spatial image of Uman through the prism of periodical printed publications of the Kyiv province. In the course of the research of the information found in the newspapers, the most pressing issues of improvement and further development of the city were clarified. It was possible to find out and show the striking contrast of Umana at that time. On the one hand, this is the location of the majestic Sofiyivskyi Park and other monuments of garden and park art and architecture, and on the other – terrible unsanitary conditions and unorganized places of residence of city residents.

Prospects for further studies are seen in the similar processing of such a historical source as a periodical press in relation to other county centers of the Kyiv province, which will highlight the city's history.

***Key words**: Kyiv province, city history, Uman, provincial newspapers, «Zarya» newspaper, «Life and Art» newspaper, «Kyivskoe slovo» newspaper, historical urban planning.*

Актуальність дослідження. Сучасні історики усе більший інтерес проявляють до історії міст, хоч історична урбаністика вже має незаперечні успіхи у цій сфері. Знана історикиня Валентина Шандра зазначає, що «в останні роки суттєво зріс інтерес істориків до міста, іде активний процес накопичення знань, фактографічних даних, фіксації подій і явищ, з'ясування спільних та регіональних особливостей міст в Україні...»[1]. Інтерес до містознавчої тематики підтримується з огляду на два чинники: це наявність методологічного інструментарію в зарубіжній урбаністичній історіографії і це потреба осмислення сучасних викликів українських реалій, що полегшуватиме вивчення історичного досвіду функціонування міст на різних відтинках української історії. Містознавча тематика в сучасних умовах актуалізується ще й тому, що в ході російсько-української війни міста руйнуються, втрачаються джерела для вивчення міської історії, без яких важко буде відтворити їх довоєнний образ. Актуальності задекларованій темі додає і невпинний хід урбанізаційного процесу, що призводить до значного переважання міського населення і збільшення міст. Тому вивчення історичного досвіду їх функціонування у різних аспектах є цілком умотивованим.

Постанова проблеми. У сучасній українській історіографії місто розглядається як явище – результат складних історичних, політичних, соціально-економічних та культурних процесів, які відбуваються всередині суспільства. Тому найчастіше дослідники міської історії розвивали такі напрями як історична антропологія, історія повсякдення, історія ментальності, мікроісторія, історія знизу, локальна історія, гендерна історія і значно менше уваги приділялося просторовій історії міст. Тобто один із сегментів історії міст є менш дослідженим, що вимагає дослідницької уваги.

Останні дослідження теми та джерельна база. Історіографія історії міст має незаперечні успіхи. Наявність наукових розвідок у царині міської історії уможливила появу історіографічних досліджень. У 2013 р. Олена Прищепа проаналізувала сучасний стан досліджень міст Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.[2]; у 2018 р. Анатолій Гуменюк з'ясував стан дослідження розвитку міст Правобережної України в історіографії з 60-х років XIX ст. до 1914 року[3]; у 2021 р. Олександр Бондаренко захистив докторську дисертацію з історіографії соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 роках[4]. В історіографічних працях з'ясовано стан вивчення різних аспектів міської історії, виявлені напрями, які потребують посиленої дослідницької уваги. Щодо регіонального аспекту досліджень, то Олена Прищепа зазначила: «Досліджень урбанізаційних процесів на матеріалах Київської губернії поки що бракує. Проводилось досить успішне вивчення лише окремих міст та містечок Київщини – Черкас, Умані, Канева, Білої Церкви. Крім традиційних напрямів містознавчих студій, як-то реформування міського самоврядування в містах Київської губернії, дослідники в останні роки активно оприлюднюють свої доробки про освітню та культурну сфери містян»[5]. Місто Умань уже неодноразово було об'єктом вивчення сучасних дослідників. Олена Прищепа досліджувала його освітньо-культурний

[1] *Шандра В.* Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. П. Реєнт (від. ред.) В. С. Шандра (наук. ред.) та ін. НАН України. Інститут історії України. К., 2019. 608. С. 26.

[2] *Прищепа О.* Міста Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: сучасний стан та перспективи вивчення. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі України. 2013. Вип.12. С. 131–139.

[3] *Гуменюк Анатолій.* Стан дослідження розвитку міст Правобережної України в історіографії 60-х рр. XIX ст.–1914 р. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 28. 2018. С. 332–337.

[4] *Бондаренко О.* Соціально-економічні та соціокультурні процеси в містах Наддніпрянської України в 1785–1917 рр.: історіографія: автореф. дис... докт. історичних наук: 07.00.06 – історіогр., джерел. та спец. історичні дисципліни. Переяслав, 2021. 38 с.

[5] *Прищепа О.* Міста Правобережної України... С. 134.

простір крізь призму комунікативних практик містян кінця XVIII – початку XX ст.[6] Тетяна Кузнець та Ольга Лісовська висвітлювали театральне життя у повітовому місті Умань наприкінці XIX – на початку XX ст.[7] А висвітлення у періодичних друкованих виданнях кінця XIX – початку XX ст. економічного розвитку повітового міста Умань було предметом наукового зацікавлення Тетяни Кузнець[8]. Та увага дослідників зосереджувалась на різних аспектах соціально-економічного становища, соціокультурного розвитку, комунікативних практиках містян, а міський простір залишався ніби непомітним тлом міської історії. А між тим, це важливий сегмент історії міста, який слугує створенню повної картини міської історії.

Джерельну базу дослідження становлять такі київські губернські періодичні видання: політична та літературна газета «Заря», що видавалась в Києві з 1880 по 1886 р. щоденно; літературна, політична і художня газета «Жизнь и искусство» (1894–1900 рр.); щоденна літературно-політична і економічна газета «Киевское слово», що видавалася з грудня 1886 р. до 1905 року. Хронологічні рамки окреслюються 1880–1905 роком, тобто – кінець XIX–початок XX ст. Упродовж цього часу в означених газетах було вміщено сотні заміток про соціально-економічне становище та культурний розвиток повітових міст Київської губернії. З усього розмаїття інформації ми виокремили газетні публікації про міський простір Умані. Загалом, це 57 публікацій про вулиці і будинки міста, про Софіївський парк, про водопостачання міста, про нову забудову, брукування вулиць і тротуарів, про освітлення і транспорт, про такі неприваблівні боки міського життя як антисанітарія, проституція, жебрацтво. Систематизація усього виявленого матеріалу дала можливість з'ясувати, що провідними темами були міські контрасти, критика міської влади за недостатній благоустрій міста, швидкі темпи будівництва в Умані наприкінці 19 століття.

Мета статті – висвітлення просторової площини міста Умані, що є суттєвим сегментом образу міста, сформованого на сторінках газет Київської губернії XIX–початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Умань – це місто контрастів. Одна його частина з великими садибами та розкішними садами відзначалася чистотою та красою будинків. Кожен домовласник у цій частині ніби висунув свій будинок на забруковану вулицю, подаль від якої, за будинком розкинувся сад і город. Серед звичайних одноповерхових будинків знаходились і справжні палаци з гербами на фронтонах та іншим архітектурним оздобленням. Був навіть один будинок кольору київського університету, що являв собою зменшену, але точну копію одного петербурзького палацу. Власниками величезних будинків були поміщики, які мешкали в інших місцях, а своє житло здавали у найм чиновникам, лікарям, приватним повіреним. Ціни на житло не великі: під самою Софіївкою можна винайти будинок на 5–6 кімнат за сторублеву річну плату. Саме там справжні «дачні» місця з чистим повітрям та софіївською водою.

На протилежність такій «дачній» Умані існувала інша – місцеве єврейське гетто, територія якого прилягала до торгівельного, центрального пункту міста одним боком, а іншим – спускалася кручами і схилами гір до дуже мілкої, з кам'янистими берегами річки. Між тими кручами, в глибоких ущелинах збиралися справжні гори сміття, гною, попелу, різного череп'я. Тобто, в межах міста поєднувались простір, сади, городи, красиві будинки і тіснота, скупченість халуп, бруд, немощені з глибокими ямами вулиці.

Описуючи запущеність і бідність кварталу єврейського гетто, анонімний допи-

[6] *Прищепа О. П.* Освітньо-культурний простір Умані крізь призму комунікативних практик містян (кінець XVIII — початок XX ст.). Сторінки історії: збірник наукових праць. 2023 Вип. 57. С. 70–86.

[7] *Кузнець Т. В., Лісовська О. В.* Національне театральне мистецтво у повітовому місті наприкінці XIX – на початку XX століття. Актуальні питання у сучасній науці, 2024. 3(21). С. 1113–1127.

[8] *Кузнець Тетяна.* Повітове місто кінця XIX – початку XX ст.: економічний розвиток через призму періодичних друкованих видань. Vědа a perspektivy. № 6 (37). 2024. С. 245–257.

сувач газети «Киевское слово» зазначав, що «при кращому розвитку промислів та торгівлі і при спланування та забрукуванні вулиць, хатинки і халупи могли б вирости в більш пристойні будинки і скласти частину міста (на зразок київського Подолу), міцно і нерозривно зв'язану з центром. Тепер же це ціла низка передмість з різними назвами, як це буває в селах, поділених на «кутки». А шкода: вони могли б пролити світло на минуле цього гетто, на місцеві промисли, на спосіб життя усіх цих лудильників, молотобійців, колесників, «старошкірянників»[9].

Контрастним був і центр міста. Величними і великими будівлями там були: католицький костел з позолоченим хрестом на передньому виступі покрівлі, православний собор, будівля Уманського окружного суду, будинок поліцейського управління, театр, будинки заможних містян. А з тильного боку громадських будівель, магазинів, постоялих дворів, приватних будинків – купи сміття, нечистот, смердючі калюжі та ями. В захованих за високими будинками провулках хаотично наліплені під металевими, дерев'яними і солом'яними покрівлями хати, халупи і залишки колишнього житла, у яких гніздяться по декілька сімей в темних, низьких, брудних приміщеннях.

«Заря» публікувала кореспонденції з Умані з критикою міської думи. Зокрема критикувався підрядний спосіб ведення міського господарства. «Так, освітлення міста міська управа здала підряднику. Він освітлює вулиці на свій розсуд, коли йому заманеться, прирікаючи містян плутатись на темних і брудних вулицях. Карети перекидаються і ламаються, просування містом дуже утруднене, а підряднику хоч би що. Те саме і з чисткою димарів, що була монополією однієї особи, яка заледве встигала почистити соту долю труб»[10]. Загалом, благоустрій міста оцінювався як незадовільний. Містки через канави були старі і поламані. Неодноразово на таких містках коні ламали ноги і перевертали вози.

Освітлення міста поступово покращувалось. В листопаді 1885 р. газета «Заря» повідомляла, що в Умані «ліхтарі запалюються більш акуратно і кількість їх теж збільшується. Правда, незрозуміло, чому їх гасять опівночі навіть у самі темні осінні ночі»[11]. А ще міську управу критикували за безконтрольність візників. У місті зовсім не було нічних візників, а якщо котрийсь з них і працював після опівночі, то вимагав з пасажирів неймовірно високу платню. Тому міській думі пропонувалося зобов'язати візників не роз'їжджатися раніше певного часу ночі.

Для освітлення використовували гасові лампи, що підвішувались на стовпах і запалювались з настанням темноти. Критична інформація в газеті стосувалась того, що «лампові стовпи розставлені на досить великій один від одного відстані, ...що лампи покриті товстим шаром пилу і бруду, ... що скло в лампах закопчене ще з весни, ... і що підрядник з освітлення міста знає, що чим нижче опущений гніт в лампі, тим менше гасу згорає за ніч. Та навіть таке освітлення міських вулиць влаштовувало[12].

Однак існуюче освітлення міста задовольняло не всіх. В одному з жовтневих номерів за 1898 рік губернська газета «Жизнь и искусство» критикувала діяльність міської думи за байдужість до освітлення Умані. Йшлося про те, що думцям має бути соромно, що в «культурному місті» головні вулиці, не кажучи про неголовні, в темні осінні ночі залишаються без променя світла. Адже в міському бюджеті закладені витрати на освітлення міста, свідченням чого можуть слугувати встановлені стовпи з мініатюрними гасовими лампочками. Лише два електричні ліхтарі, як світлі метеори на темному тлі неба, полегшують шлях нічному пішоходові. Один електричний ліхтар знаходився біля театру, а інший – біля готелю «Франція». Автор газетної інформації зазначав,

[9] По трем уездам. (Письма с пути). Умань. Киевское слово. 1894. 13 августа. № 2364. С. 1.
[10] Из Умани. *Заря*. 1884. 9 ноября. № 248. С. 3.
[11] Внутренний отдел. *Заря*. 1885. 9 ноября. № 239. С. 5.
[12] Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1898. 10 сентября. № 250. С. 3.

що наявність у місті тільки двох електричних ліхтарів асоціювалась у нього з обідранцем з одним блискучим мідним ґудзиком на грудях... Ефект аналогічний: навкруги темрява і болото, а в одному куточку – розкішне електричне світло. Чому ж керівники міста не звертали на це увагу?, – ставив питання дописувач газети[13].

Критиці піддавалось освітлення Умані і в наступних номерах губернської газети. Так, 4 березня 1899 р. «Жизнь и искусство» вмістило таку інформацію: «... з середини квітня до першого вересня Умань зовсім не освітлюється. Мешканцям міста надана можливість милуватися поетичним українським небом, місяцем і міріадами зірок. Таким чином, місто освітлюється вісім місяців на рік. В кожному місяці рахується двадцять «освітлювальних» ночей, а в інші десять днів міська управа поклала обов'язок освітлення на природне світило – місяць. У результаті місто освітлюється усього 160 днів тусклими, закоптілими, так як не часто протираються, далеко один від одного поставленими ліхтарями. Бувають і такі сюрпризи, коли підрядник зовсім не запалює ліхтарів на віддалених від центру вулицях, а центр освітлюється з таким розрахунком, щоб до дванадцятої чи першої години ночі ілюмінація закінчилась, оскільки хороший містянин у такий час уже давно спить в ліжку. А коштів, між тим, на освітлення виділяється не мало»[14]. Описавши такий стан освітлення повітового центру, дописувач газети рекомендував Уманській міській думі детально вникнути у цю проблему. Та швидких змін не відбулося і в березневому номері газети повідомлялося про те, що «питання про міське освітлення майже зовсім ігнорується думою. Містянам доводиться мандрувати вулицями з власними ліхтарями»[15].

Цілий блок опублікованої інформації стосувався розбудови повітового центру. Повідомлялося, що інтенсивна забудова міста була пов'язана з рішенням Полтавського поземельного банку про видачу позик під заставу будинків в Умані. «В усіх частинах міста, – повідомляла губернська газета «Жизнь и искусство» у вересні 1897 р., – як на головних вулицях, де клапоть землі коштував 3–4 тис. руб., так і на віддалених, стали з'являтися дорогі кам'яні будівлі»[16]. Темпи будівництва були високими. У 1899 р. та ж губернська газета назвала їх «будівельною гарячкою». На багатьох вулицях міста зводились нові будинки. Сотні працівників були зайняті кладкою каменю. «Умань в останній час розростається, але такого швидкого зведення нових будівель ніколи раніше не було. В теперішньому році уманська управа видала більше 300 дозволів на перебудову старих будинків і будівництво нових»[17]. Але це не впливало на вартість житла, ціни на квартири не знижувались і навіть навпаки: деякі домовласники з кожним роком здавали квартири все дорожче і дорожче. Інтенсивність будівництва в місті була викликана двома причинами: приростом населення і наданням позик під будівництво Полтавським і Київським земельними банками.

Важливим питанням південого міста було його озеленення. Недостатня увага міської влади до зелених насаджень викликала гостру реакцію містян, які надсилали до губернських газет інформацію з критикою міської думи. Так, 19 березня 1899 р. газета «Жизнь и искусство» опублікувала кореспонденцію з Умані про стан міського бульвару. «Глибоке почуття нудьги і жалю викликає вигляд міського бульвару, що знаходиться за два кроки від міської управи і квартири місцевого повітового справника. Зовсім недавно, два-три роки тому назад, бульвар потопав у зелені і слугував улюбленим місцем прогулянок місцян, особливо мешканців району старого базару; натепер же він являє собою випалену сонцем, піщану площу, на якій немає ні острівця зелені, за виключенням

[13] Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1898. 31 октября. № 301. С. 3.
[14] Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1899. 4 березня. № 63. С. 4.
[15] Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1899. 12 березня. № 71. С. 4.
[16] Быстрый рост города. *Жизнь и искусство*. 1897. 7 сентября. № 247. С. 4.
[17] Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1899. 17 августа. № 226. С. 4.

кількох поодиноких дерев. Дротяна огорожа в багатьох місцях порвана, доріжки вкриті вибоїнами, відсутні лавочки, про які нагадують поодинокі стовпчики, що слугували їх ніжками. Вітер несе по колишньому бульвару хмари куряви, не даючи перехожим нормально дихати. З настанням вечора бульвар потопає у безпросвітній темноті», – не шкодуючи темних фарб писав анонімний автор газетної замітки. І далі він ставить риторичне питання – «Чому? Хіба місто рясніє садами, що не має потреби в бульварі? Хіба бульвар не відповідав своєму призначенню чи вимагав великих затрат? Хіба містяни не заслуговують на свіже повітря?»[18].

«Жахливий пил, що стоїть над містом, особливий, своєрідний запах, притаманий тільки нашим повітовим містам та містечкам – ось що вражає при наближенні до Умані», – повідомляла газета «Заря» у червні 1881 р. А при в'їзді до міста привертає увагу до себе забрукована дорога, яка постелена не для полегшення їзди, а ніби для того, щоб ламати ноги і розбивати вози. Великі камінці погано припасовані один до одного, повсюди зустрічаються вибоїни в чверть аршина вглибину, купи сміття та гною, що залишаються після кожного базару, розкидані нечистоти, від яких тягнеться сильний сморід. З такої дороги хочеться швидше потрапити до заїжджого двору, але й там нема свіжого повітря і чистоти. «Кожен уманський заїзд – це справжня клоака, де заїжджим людям і коням доводиться іноді по декілька діб перебувати у бруді, серед нечистот», – писав автор газетної замітки[19].

У березні 1884 р. кореспондент повідомляв газету «Заря», що той, хто не бачив уманської багнюки не має про болото ні найменшого уявлення. В місті мощенних вулиць мало, та й вимощені вони якось дивно: аніскільки не зменшують багно. На переважній більшості вулиць і майданів, де нема твердого покриття, «мешканці ризикують втопитися, а до таких місць як пошта зовсім нема доступу»[20]. Логічним бачилося питання кореспондента газети: чому б міській думі про це не подумати? Адже в будівельному комітеті налічувалося близько п'яти тисяч рублів, які не використовувались. Дивувався кореспондент ще й з такого приводу: навпроти приміщення судових інституцій розкинувся майдан, який іменувався бульваром. З міського бюджету вже неодноразово витрачались кошти на зелені насадження вздовж нього. Але кози щоліта об'їдають і ламають такі насадження: замість дерев з землі стирчать жалюгідні пеньки, побілені глиною. По чому ж не обгородити молоді насадження, – таким було ще одне риторичне питання кореспондента газети.

Розвиток цієї теми містила «Заря» і за 13 квітня 1894 року. З Умані повідомляли, що мощення вулиць – проблемна справа міського господарства. Щорічно для цього виділяється 700 руб., але кошти використовуються вкрай не раціонально. Замість того, щоб укласти бруківку в центрі міста, де найбільш жвавим є рух, міська дума спрямовує гроші на брукування передмість або лагодження існуючої бруківки. «Зокрема, в даний час ремонтують частину бруківки по вулиці Садовій, де рух не такий жвавий, а такі вулиці як Купецька чи Базиліянська, на які весною і восени візники відмовляються їхати, залишаються не мощеними»[21]. Тому не дивно, що вулиці мостять постійно, але в центрі міста непролазна багнюка.

Тільки в жовтні 1884 р. «Заря» повідомляла про рішення міської думи благоустроїти бульвар. Вирішено обнести його огорожею, поставити лавочки і найняти постійного сторожа для охорони бульвару. Це було схвальне рішення, але питання про брукування центральних вулиць не було зрушене з мертвої точки. Міська дума залишила відкритим питання про покриття бруківкою хоч декількох центральних вулиць. «Без бульвара можна було б ще обійтися, – повідомляли з Умані, – а між

[18] Областные вести. От наших корреспондентов. *Жизнь и искусство*. 1899. 3 мая. № 121. С. 3.
[19] Внутренний отдел. *Заря*. 1881. 9 ноября. № 130. С. 3.
[20] Из Умани нам пишут. *Заря*. 1884. 20 марта. № 64. С. 3.
[21] Внутренний отдел. *Заря*. 1884. 13 апреля. № 84. С. 3.

тим не мощені вулиці дуже ускладнюють рух містом і відрізають його передмістя від центру»[22]. Газета повідомляла, що три роки тому назад дума ухвалила рішення про брукування Купецької вулиці, але воно залишилось не виконаним.

Особливо складно було взимку. З Умані до газети «Заря» у лютому 1885 р. писали: «Зима у нас дивовижна: то слякоть і осінні дощі, то знову морози. Наші вулиці перетворюються на якесь болотне море... Рух по місту дуже утруднений, за північ робиться зовсім неможливим, так як вуличні ліхтарі тушаться відносно рано»[23]. Саме через це інколи лікарі відмовляли у медичній допомозі хворим, які потребували такої допомоги пізно вночі. І ще однією проблемою був санітарний стан вулиць. Всілякі нечистоти, що виливались на вулиці, отруювали повітря, особливо у так званих «ярах», у які з усього міста звозився гній. Для вирішення цього питання була створена міська комісія, але вона виявилась бездіяльною.

Писала «Заря» і про відсутність тротуарів у місті. Описувався трагічний випадок ночі 5 грудня 1885 р., коли на місцевого мешканця, який повертався додому, наїхав віз і ударом дишла роздробив нещасному черепа. Смерть була миттєвою. За відсутності тротуарів пішоходи ходять вулицями, візники ні єдиним звуком не попереджають про своє наближення і це є джерелом потенційної небезпеки для пішоходів[24].

Через чотири роки інформація про тротуари в Умані знову потрапила на шпальти губернських газет, але цього разу як спосіб вирішення проблеми. У серпні 1899 р. «Жизнь и искусство» писало, що тротуари в місті існують для того, щоб по них не ходити. З огляду на це міська управа, нарешті, вжила рішучих заходів для того, щоб примусити домовласників закласти плитами чи цеглою хідники навпроти своїх будинків. Дехто з них саботував рішення міської ради як не законне. Але на таких був накладений штраф у розмірі 50 рублів. «Правда, тверде покриття тротуарів справа не з дешевих і вартує від 4 до 12 руб. за кв. саж., але ж потрібно було коли не будь розпочати ліквідацію в місті головоломних тротуарів»[25].

Проблемою міста Умань було його водозабезпечення. «Умань стоїть на гранітному пласті, а сучасна гідротехніка не може визначити товщину граніту і передбачити, на якій глибині буде знайдена якісна вода, – писала газета «Заря» у травні 1896 р.[26] Тому копати криницю в місті для уманців

[22] Внутренний отдел. *Заря*. 1884. 16 октября. № 228. С. 3.
[23] Из Умани нам пишут. *Заря*. 1884. 20 марта. № 64. С. 3.
[24] Внутренний отдел. *Заря*. 1885. 12 декабря. № 266. С. 3.
[25] Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1899. 3 августа. № 212. С. 4.
[26] Областные вести. Умань. *Заря*. 1896. 4 мая. № 123. С. 3.

означало діяти на авось. Питання водопостачання можна було вирішити тільки централізовано. І на початку 1897 р. місто уклало контракт з бельгійською компанією для будівництва в Умані водопроводу з оплатою по 30 копійок за 1000 відер води[27].

Кореспонденти з Умані надсилали повідомлення до губернських газет і про якість питної води, продуктів харчування та санітарного стану міста. У липні 1884 р. газета «Заря» опублікувала таку інформацію: вода з «Софіївки» дуже смачна, та, на жаль, кількість водовозів велика, а джерело мале. Тому, щоб задовольнити потреби уманців, водовози набирають воду в річці, де жінки полощуть прання. А відтак, міській управі потрібно виділити поліцейського, який би слідкував за водовозами. Безконтрольним був і ринок продукції харчування. Свіже м'ясо буває на ринку тільки 2–3 рази на тиждень, в інші дні – воно сумнівної якості і продається дешевше, але його купують і їдять. «Утримання дворів та громадських туалетів вкрай обурливе. Громадських туалетів в багатьох місцях зовсім нема. Є в місті санітарна комісія, але діє вона тільки на папері», – повідомляв дописувач газети[28].

Міська управа не завжди була бездіяльною щодо контролю за санітарним станом Умані. Час від часу, або коли з'являлась загроза епідемії якоїсь хвороби. Так, восени 1884 р. з метою попередження холери міська дума на окремому засіданні обговорила санітарний стан міста. Заслухавши думки лікарів та гласних, Уманська міська дума ухвалила таке рішення: 1) умовно поділити місто за кількістю лікарів на дільниці; 2) лікарі повинні на своїх дільницях наглядати за очисткою помийних ям, за якістю харчових продуктів і води; 3) на допомогу лікарям на кожну дільницю призначалося ще дві особи; 4) лікарі і члени санітарної комісії уповноважені складати протоколи і притягувати до суду тих домовласників, які не виконують приписів санітарної комісії; 5) просити місцевих мирових суддів позачергово розглядати справи про порушення норм санітарії; 6) у разі появи холери, відвести у міській лікарні окреме приміщення для хворих цією хворобою[29].

«Місто Умань, як і усі повітові міста Південно-Західного краю, а може і взагалі усієї російської імперії, у 1887 р. мало чим відрізнявся від повітового міста старого часу, коли про санітарний стан мало хто думав і коли ще всі народні біди, в першу чергу – епідемії, пояснювались карою Божою, а не поганим санітарним станом», – писалося на сторінках «Киевского слова». Але місто 80-х років XIX століття кардинально відрізнялося від дореформеного. Діяло міське самоуправління, санітарна комісія, головні вулиці були вкриті бруківкою, в центрі міста був розбитий бульвар, засаджений соснами та акаціями з метою очистки повітря та прикраси міста[30].

У періодичній пресі вміщувалась інформація і про принади міста, і про темний бік міського життя – антисанітарію в деяких його місцях. Кореспондент газети «Жизнь и искусство» у серпні 1898 р. повідомляв, що Пальміра Київської губернії – Умань наповнена контрастами: з одного боку це велична краса Царициного саду (дендропарк «Софіївка» – *авт.*), а з іншого – «Гора Мікробів», як узагальнений образ частини міста, яка мала дуже неприглядний вигляд. Для опису цього району автор не пошкодував темних фарб і змалював таку картину: «густо, давлячи одна одну, в хаотичному безпорядку, повзуть до вершини гори одна за одною мазанки і «клітушки», хилячись і заглядаючи поверх покрівлі в обійстя сусіда, ніби намагаючись підглянути таємницю його існування. Серед пилюки і твані між халупами валяються напівголі діти, вдихаючи мільярди мікробів; на порогах і покособочених ганках сидять худі, в брудному одязі жінки з грудними дітьми, які не можуть повноцінно нагодувати немовлят материнським молоком[31]. Між Царициним садом і

[27] Умань. *Жизнь и искусство*. 1897. 7 января. № 7. С. 3.
[28] Внутренний отдел. *Заря*. 1884. 15 липня. № 157. С. 3.
[29] Внутренний отдел. *Заря*. 1884. 11 октября. № 224. С. 3.
[30] Умань. *Киевское слово*. 1887. 23 апреля. № 90. С. 3.
[31] Из Умани. Жизнь и искусство. 1898. 23 августа. № 232. С. 4.

Готель «Європа». Початок XX ст.

«горою Мікробів» простяглася «середня аристократична частина міста: з широкими вулицями, магазинами громадськими і державними закладами та установами, а також – двома бульварами. «Гора Мікробів» – це відчужена обитель євреїв, життя яких кардинально відрізнялося від заможного єврейства Умані.

Губернські газети неодноразово повідомляли про антисанітарію у місцях торгівлі. «Неприглядним явищем був міський м'ясний ряд, – інформувала газета «Жизнь и искусство» у серпні 1899 року, – який складався з кількох напіврозвалених халуп, що називались лавками. Дуже брудні, з побитими вікнами, з дірявими покрівлями ці халупи створювали гнітюче враження: колоди, на яких рубали м'ясо, столи, ножі, сокири, ваги мали огидний вигляд. Зрозуміло, що при такому дотриманні чистоти, м'ясо не рідко має неприємний запах»[32]. На такий антисанітарний стан м'ясних крамничок звернув увагу Уманський міський голова В. Логовінський. Завдячуючи цьому, на базарній площі було відведене місце для чотирнадцяти дерев'яних м'ясних павільйонів і їх уже почали будувати за кошти міста. М'ясникам було надане право користуватися ними 12 років і сплачувати щорічно за кожен павільйон до міського бюджету. Сума виплат встановлювалась така: упродовж перших чотирьох років – по 10 руб., у другі чотири роки – по 15, у третє і четверте чотиріччя – по 40 рублів.

Явищем суспільного життя і міської комунікації була проституція. Дописувач газети «Жизнь и искусство» у 1900 році повідомляв з Умані: «У нашому місті вулична проституція звила собі надійне гніздо. З настанням сутінок головні вулиці буквально заполонені цілим легіоном «нічних красунь», які кожному перехожому пропонують свої послуги. Серед «пропащих створінь» є немало дівчаток-підлітків»[33]. Серед проституток були такі, які здобували собі заробіток дещо оригінальним способом. Побачивши пристойно вдягненого чоловіка, нічна фея вступала з ним у розмову і, схопивши незнайомця за одяг, голосно починала вимагати від нього ніби належної їй винагороди. У такому випадку здивований і заляканий перехожий повинен був або силою вирватись з її чіпких рук і втікати, або заплатити суму, яку вимагала «нічна красуня». У такій ситуації чоловік, як правило, віддавав гроші аби любителька легкої наживи не привертала увагу інших перехожих.

Писала губернська преса і про таке явище міського життя як жебрацтво. Мешканці Умані систематично піддавалися переслідуванню професійних жебраків в церкві, на базарі, на вулицях. Найбільш непривабливим явищем було жебракування дітей, які прямо ганялися за публікою вулицями. Малолітні жебраки «настирливо випрошували подаяння, проводжаючи ту ж публіку нецензурними докорами і лайкою у випадки відмови у поданні милостині»[34]. Автор газетної замітки зазначав, що відправка дітей на жебракування є своєрідним промислом мешканців передмість Умані, так як причиною є не бідність і не відсутність можливості заробити для сім'ї у законний спосіб, а бажання окремих батьків, щоб їх діти не сиділи вдома, а без особливої праці приносили в сім'ю прибуток.

Київська губернська газета «Заря» 26 липня 1881 р. містила інформацію про визначні пам'ятки Умані – Василіанський монастир, Царицин сад (нині – «Софіївка»), сад Шато-де-Флер, криницю Гонти.

[32] Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1899. 3 августа. № 212. С. 4.
[33] Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1899. 3 августа. № 212. С. 4.
[34] Г. Умань. *Жизнь и искусство*. 1899. 1 сентября. № 241. С. 4.

Описуючи ці історичні та культурні пам'ятки, автор публікації зазначав, що в Умані досить велике інтелігентне товариство, яке складають учителі та юристи з університетською освітою. Щодо самого міста, то зазначалося, що Умань належить до найкращих міст Київської губернії. Воно відзначається надзвичайно красивим місцем розташуванням, торгівлею, промисловістю, значною кількістю навчальних закладів (училища садівництва та землеробства, двокласне міське, чотирикласне духовне, єврейське). У плані розвитку торгівлі Умань поступається тільки Бердичеву та Білій Церкві, а за показниками розвитку промисловості Умань випереджає ці міста. Умань має багату історичну спадщину: історія Василіанського монастиря, василіанської шестикласної школи, Головного управління військовими поселеннями і, нарешті, історія «Уманської різанини». Наявність такої історії виділяє Умань з-поміж усіх інших повітових міст[35].

Принади Умані освітлювались київськими газетами у 1885 р. у зв'язку з плановаными змінами в адміністративно-територіальному устрої. Мова йшла про утворення Уманської губернії, яку мали утворювати суміжні з Уманським повітом землі Київської, Подільської та Херсонської губерній. Тоді Умань називали «одним із найвизначніших і найкрасивіших повітових міст Південно-Західного краю»[36]. В газеті «Заря» за 16 червня 1885 р. вміщена доволі розлога публікація про аргументи на користь Умані як можливого губернського міста. Зокрема, наголошувалося, що Умань гарна і це вже одне, при мізерності і інших непривабливих зовнішніх якостей інших повітових міст, чого-небудь вартує. Умань мала небачену для інших міст розкіш – бруковані вулиці та вуличні ліхтарі, які однак не стовідсотково відповідали своєму призначенню, але були. Умань мала те, чого не було в жодному місті не тільки Південно-Західного краю, а й центру Росії – Софіївський парк. Щоб переконатися в неймовірній красі цього рукотворного дива, потрібно пройтися алеями парку, обстежити його штучні водопади, стави, шлюзи, фонтани, гроти, ущелини. Окрім парку, який може стати честю європейських столиць, в Умані прекрасна будівля окружного суду – колишній василіанський монастир зі своєю школою, що ще недавно гриміла своєю вченістю. В приміщені Уманського окружного суду прекрасні коридори, світлі кімнати, величезний зал для засідань, який за величиною переважає залу Київської судової палати. В будівлі знаходились усі уманські судові інстанції: від камер судових слідчих до приміщень мирових суддів. Ще візитними картками були: міський сад для гулянь Шато-де-Флер, прогімназія, каланча. Місто постійно розбудовувалося, зростала ціна кожного шматка землі, воно було потужним економічним і судовим центром.

Відчутний вплив на розвиток міста мало прокладання залізниці, яка зв'язала Умань з головними центрами краю. За десять років по тому, у 1895 році «Киевское слово» опублікувало інформацію кореспондента з Умані про значне пожвавлення в економічній та фінансовій сферах. У місто «стали приїжджати агенти різноманітних комерційних фірм, закуповуючи такі продукти, які мали незначний збут і використовувались тільки для місцевого вжитку, а більше затребувані товари спрямовували на ринки центральних міст, – мануфактурні, бакалійні, галантерейні та ін. Виникла потреба в пристойній обстановці, в хороших вітринах. Почали будуватися нові магазини на «київський зразок»; з'явились «шикарні» готелі, ресторани; засновано декілька комерційних контор; петербурзький торгівельно-промисловий банк відкрив в місті своє відділення. Місто стало прикрашатись, відчулася потреба в бульварах, скверах; навіть візники стали пристойніше одягатись. Замість одного книжкового магазину запрацювало два, а з канцелярським приладдям і папером – незлічена кількість. На вулицях стали продавати київські і одеські газети»[37].

[35] Умань. *Заря*. 1881. 26 липня. № 164. С. 3.
[36] Умань. *Заря*. 1885. 16 июня. № 132. С. 3.
[37] «Все идет вперед!». Умань. Киевское слово. 1895. 11 августа. № 2722. С. 2.

У 1900 році «Киевское слово» писало, що місто зростає «не по днях, а по часах». Зростає в довжину, ширину, глибину і висоту... Будується і перебудовується центр і околиці, провулки і закутки, на деяких старих будівлях зводяться верхні поверхи, – тобто будівельна робота кипить»[38]. Така «будівельна епідемія» пояснювалася занепадом торгівлі, що уможливлювало вкладання грошей в іншу прибуткову справу – будівництво житла для найму. Під будівництво використовувався кожен клаптик землі і були зведені десятки житлових будинків, у яких здавались квартири.

Ще через два роки, у 1902 р. «Киевское слово» повідомляло, що місто Умань з кожним роком набуває привабливішого вигляду, благоустрій його поліпшується і в цьому плані воно залишає позаду багато повітових міст Південно-Західного краю. Усі його вулиці покриті бруківкою, викладені цегляні тротуари. Упродовж останніх двох років в місті влаштовано водопровід та електричне освітлення[39].

Висновки. Таким чином, на сторінках губернських газет «Заря», «Жизнь и искусство», «Киевское слово», які виходили у 1880–1905 роках виявлено 57 публікацій про повітове місто Умань, зокрема про просторовий його вимір. Систематизовані за тематикою та хронологією повідомлення стосувалися історико-культурних пам'яток та найболючіших питань благоустрою міста, забезпечення його життєдіяльності. Сучасне читачам газет місто Умань виглядало як місто контрастів. З одного боку, це місце розташування Софіївського парку, саду Шато-де-Флер, міського театру, Уманського окружного суду у величній будівлі василіанського монастиря та інших архітектурних пам'яток, а з іншого – жахлива антисанітарія в частині проживання бідного єврейства та у деяких інших місцях. Тому про Умань писали як про єдиний з повітових центрів Київської губернії, де були тротуари і вуличне освітлення. Але міській владі діставалось не мало критики за недостатнє водопостачання та озеленення, за якість бруківки, за недосконале освітлення гасовими ліхтарями, за антисанітарію у старому єврейському кварталі та у місцях торгівлі. Поряд з інформацією про принади міста, публікувались кореспонденції дописувачів газети про проституцію та жебрацтво. Пафосними є газетні матеріали про «будівельну гарячку», коли з 1897 р. почалося інтенсивне міське будівництво. На початку 20-го століття Умань швидкими темпами набирала все привабливішого вигляду.

References

1. Shandra, Valentyna. (2019). *Ukrainske misto u skladi Rosiiskoi imperii XIX st.: ohliad suchasnoi vitchyznianoi istoriohrafii* // Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.) [A Ukrainian city as part of the Russian Empire of the 19th century: an overview of modern national historiography // From walls to boulevards: the creation of a modern city in Ukraine (end of the 18th – beginning of the 20th century)]. K.: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].

2. Pryshchepa, Olena. (2013). *Mista Pravoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.: suchasnyi stan ta perspektyvy vyvchennia*. [Cities of the Right Bank of Ukraine of the late 18th and early 20th centuries: current state and prospects for study]. Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainy,12, S. 131–139. [in Ukrainian].

3. Humeniuk Anatolii. (2018). *Stan doslidzhennia rozvytku mist Pravoberezhnoi Ukrainy v istoriohrafii 60-kh rr. XIX st. – 1914 r.* [The state of research on the development of the cities of the Right Bank of Ukraine in the historiography of the 60s of the 19th century. – 1914].Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka. Istorychni nauky, 28, S. 332–337 [in Ukrainian].

[38] Г. Умань. Киевское слово. 1900. 6 октября. № 4576. С. 3.
[39] Г. Умань. Киевское слово. 1902. 24 мая. № 5165. С. 2.

4. Bondarenko Oleksandr Volodymyrovych. (2021). *Socio-economic and socio-cultural processes in the cities of Trans-Dnieper Ukraine in 1785–1917: historiography: Extended abstract of candidates thesis*. Pereiaslav, 38 S. [in Ukrainian].
5. Pryshchepa O. P. (2023). *Osvitno-kulturnyi prostir Umani kriz pryzmu komunikatyvnykh praktyk mistian (kinets XIX–pochatok XX st.)*. [The educational and cultural space of Uman through the prism of the communicative practices of the townspeople (end of the 18th — beginning of the 20th century)]. Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats [Pages of history, a collection of scientific papers], 57, S. 70–86 [in Ukrainian].
6. Kuznets T.V., Lisovska O.V. (2024). *Natsionalne teatralne mystetstvo u povitovomu misti na prykintsi XIX – na pochatku XX stolittia*. [National theater art in the county town at the end of the 19th – at the beginning of the 20th century]. Aktualni pytannia u suchasnii nautsi [Current issues in modern science], 3(21). S. 1113–1127 [in Ukrainian].
7. Kuznets T. (2024). *Povitove misto kintsia XIX – pochatku XX st.: ekonomichnyi rozvytok cherez pryzmu periodychnykh drukovanykh vydan*. [The county town of the late 19th and early 20th centuries: economic development through the lens of periodicals]. Vědа a perspektivy, 6(37), S. 245–257 [in Ukrainian].

DOI: .....
УДК: 94/904.6(477.21Черкаси)"13/14"
Наталія Чигирик *(м. Чигирин)*
екскурсовод науково-дослідного відділу
«Резиденція Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»
E-mail: rezidencia_nikz@meta. ua
ORCID: https://orcid.org/ 0009-0006-8910-8940

Переселення придніпровських сіл у зв'язку з будівництвом Кременчуцького водосховища

Стаття присвячена історії будівництва Кременчуцького водосховища та його впливу на життя примусово переселеного на нові місця населення придніпровських сіл. Показується шкода, заподіяна екології регіону, втрата безцінних археологічних та історико-культурних пам'яток національного значення, що потрапили у зону затоплення. Зазначається, що були зруйновані культові приміщення, цвинтарі і місця захоронення, що залишило глибоку моральну травму у людських долях. Зроблено висновок, що негативні наслідки реалізації концепції гігантоманії та ігнорування законів природи при спорудженні дніпровського гідрокаскаду значно перевищили позитивні.

Положення і висновки статті грунтуються на документах Державного архіву Черкаської області, архівного відділу Чигиринської райдержадміністрації, матеріалах польових досліджень автора (спогади безпосередніх очевидців та учасників переселення).

Ключові слова*: Кременчуцьке водосховище, Постанова Центрального комітету КПУ і Ради Міністрів УРСР №74/33, чаша затоплення, переселення, руйнація, археологічні пам'ятки.*